

UOT 902

İRADƏ AVŞAROVA

*t.ü.f.d., Bakı Dövlət Universitetinin dosenti*

*iradaavshar@icloud.com*

## **AZƏRBAYCANIN QƏDİM MADDİ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ QADIN KULTU VƏ ONUN MƏRASİMLƏRDƏ ƏKSİ**

*Məlumdur ki, incəsənət bütün dövrlərdə insanların yaradıcılığı ilə bağlı olmaqla yanaşı, həm də insanlar arasında ünsiyyət vasitəsi olmuşdur. Belə ki, dünya incəsənət nümunələri içərisində yuxarı paleolit dövrünün əsas yaradıcılıq mövzusu antropomorf qadın heykəlcikləri sayılır. Azərbaycan ərazisində antropomorf heykəlciklərə e.ə. VII-V minilliklərin arxeoloji abidələrində rast gəlinir. Həmin ənənənin davamı antik dövrün arxeoloji abidələrində də izlənilir. Arxeoloji qazıntılardan əldə olunmuş heykəlciklər kiçik və qabarıq formalı olub, əsasən daşdan, sümükdən, gildən hazırlanmışdı. Onlar dövrün dini-ideoloji tələblərinə uyğun olaraq stilizə olunmuş tərzdə işlənmişdi.*

*Qadın yaradıcı qüvvə olduğu üçün ibtidai rəssamlar hazırladığı heykəllər üzərinə həndəsələnmiş təbiət qüvvələrinin təsvirlərini, “məhsuldarlıq” və “nəsilartımı” ilə bağlı olan əlamətləri, naxış və işarələri köçürmüş və həmin heykəlciklərdən mərasimlər vaxtı ayinlərin keçirilməsi üçün istifadə etmişlər.*

*Açar sözlər:* eneolit, qadın, məhsuldarlıq, heykəlcik, mənəvi mədəniyyət.

*Giriş.* Son illərdə Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılarda neolit və eneolit dövrünə aid çeşidli incəsənət və sənətkarlıq kolleksiyaları toplanmışdı. Həmin nümunələr içərisində dövrün tayfalarının dini-ideoloji dünyagörüşlərindən doğan qadın təsvir və heykəlciklərini nadir sənət əsərləri hesab etmək düzgün olardı.

Bildiyimiz kimi, Azərbaycan tayfaları arasında ən geniş yayılmış kultlardan biri də “məhsuldarlıq” kultu olmuşdu. Qədim tayfaların təfəkküründə yaranmış “məhsuldarlıq” kultu əsasən “qadın başlanğıcı” kultu ilə əlaqədar meydana gəlmişdi. Anaxaqanlığın hökm sürməsi ilə bağlı Azərbaycan tayfalarının mifoloji dünyagörüşlərində “məhsuldarlıq” kultunu özündə simvollaşdıran qadın heykəlcikləri geniş yayılmışdı. Bunu arxeoloji qazıntılar zamanı ərazisindən əldə olunmuş qadın heykəlcikləri bir daha sübut edir.

Həmin dövrdə Azərbaycan ərazisində qadın heykəlcikləri ilə yanaşı, qadın təsvirləri də geniş yayılır. Üzəri həndəsi naxışlarla işlənmiş qadın təsvirləri Qobustanın Böyükdaş yuxarı və aşağı terasında 2 və 105 sayılı qayalar üzərində qeydə alınmışdı. Təsvirlər qayalar üzərində bəlyef, oyma, döymə və xətti-cızma üsulu ilə profildən, sxematik tərzdə işlənmişdir. Təsvirlər İ.M.Cəfərzadə tərəfindən e.ə.VII-VI minilliklərə aid olunmuşdu [1, s.175, 261]. 2 və 105 sayılı qaya üzərindəki antropomorf üslubda işlənmiş qadın təsvirlərinin bədənində insan və quş əlamətlərinin olduğu nəzərə çarpır. Bu da həmin təsvirlərin bir ana obrazı ilə yanaşı, ilahiləşdirilmiş mifoloji qüvvə, bəlkə də “Umay” ilahəsi kimi qaya üzərində ibtidai rəssam tərəfindən ifadə olunduğunu göstərir. Təsvirlərin üzərindəki ornamentlər paralel xətlərdən və maili şəkildə verilmiş bir-birinə keçən üçbucaqlardan ibarətdir. Rəsmələrə diqqətlə nəzər saldıqda Neolit və Eneolit dövrü qadınlarının saç düzümünün səliqə ilə yığıldığı, boyun, bel və bədənə müxtəlif hissələrinin həndəsi elementlərlə naxışlandığı və bu naxışların köməkliyi ilə ibtidai rəssamın onun mifoloji xüsusiyyətlərini məharətlə verə bildiyini görürük. Təsvirlərin yuxarı ətraflarını torpağın artım gücünü özündə simvollaşdıran üçbucaqlar, axar suyun simvolu olan paralel xətlər verilmişdi. 2 sayılı qaya üzərindəki təsvirin bel hissəsində isə, bir-birinə çarpaz şəkildə yaxınlaşan elementlər (günəş və ulduz kimi də qəbul oluna bilər) bəzəyir.

Üzərində ulduz təsviri olan qadın fiquru cənubi Türkmənistanın Altıntəpə abidəsindən məlumdur [2, s.142-143].

Böyükdaş Eneolit dövrü qadın təsvirlərinə gəldikdəsə, onlara 26, 33, 45, 46, 49, 51 sayılı qayalar üzərində rast gəlinmişdi [1, s.150, 155, 164-165, 166-167, 168]. Təsvirlər eyni tərzdə (təsvirlərin çəkilməsində oyma üsulundan istifadə olunmuşdu) işlənsələr də, bir çoxunun üzərində həndəsi ornamentlərə rast gəlinmir. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, abstraktlaşdırılmış qadın təsvirləri

yalnız Böyükdaş abidəsi üçün xarakterikdi.

Qayalar üzərində bu üslubda işlənmiş qadın təsvirləri Neolit və Eneolit dövrünə aid olsalar da, bəzi əcnəbi tədqiqatçılar onların daha qədim dövrə aid olduğunu iddia edirlər. Belə ki, antropomorf qadın təsvirləri öz müxtəlifliyi və semantik xüsusiyyətləri ilə seçilir. Şübhəsiz ki, ibtidai rəsamlar tərəfindən işlənən həmin təsvirlər özündə ilahi bir qüvvəni, o cümlədən “nəsil artımı ilahəsi”, “məhsuldarlıq ilahəsi” və “Böyük Ana” kimi obrazları yaşadır. Belə ki, Çex alimi Yan Elinek Qobustanın qadın təsvirlərini məlum paleolit dövrü qadın təsvirləri sırasına daxil etmişdir [3, s.184]. Məlum olduğu kimi, Anaxaqanlıq dövründə “Böyük Ana” nəslə, tayfaya idarə edir, hakim olduğu cəmiyyətdə həyatın hərəkətverici qüvvəsi sayılırdı. O, bir çox əlamətləri ilə “nəsil artımı ilahəsi”, “evin, ocağın qoruyucusu” kimi də ibtidai dini təsəvvürlərdə yer almışdı. Göründüyü kimi, Neolit və Eneolit dövrü inancları üçün xarakterik olan bir çox qadın fiqurları torpaq, ocaq-od, nəsil artımı ideyasını simvollaşdıran, ümumi səciyyəvi xüsusiyyətləri özündə yaşadan mifoloji obrazdır. Belə ki, ərazidə təsadüf olunan fiqurların bəziləri özündə insanın yaranışı, təbiətlə bağlı olan dünyagörüşlərini, dövrün həyat tərzini və əşyavi mənbələri yaşadır.

Qobustanın Kənizə və Maral düşərgələrində Neolit dövrünə aid daşdan yonulmuş qadın heykəlciklərinə rast gəlinmişdi [3, s.182].

Eneolit dövrü qadın heykəlcikləri Neolit dövrü qadın heykəlciklərindən işlənmə üslublarına görə fərqlənir. Neolit dövrü qadın heykəlcikləri daha sadə tərzdə olub, eneolit dövrü heykəlciklərindən fərqlənir. Eneolit dövrü qadın heykəlcikləri isə həddən artıq stilizə olunmuş tərzdə işlənməklə yanaşı, bir çoxunun üzərinə dövrün semantikasına uyğun həndəsi ornamentlər tətbiq olunmuşdu.

Qədim dövr tayfalarının dini dünyagörüşlərinə görə “Böyük Ana” təbiət qüvvələrinə, məhsuldarlıq və nəsilartımına ayinlər vasitəsi ilə təsir etmək iqtidarında idi. Göründüyü kimi, qədim tayfaların dini dünyagörüşlərində yer almış təbiət qüvvələri ilə qadın obrazı arasında olan bağlılıq heç də təsadüfə olmayıb, ananın cəmiyyətdə tutduğu mövqeyinə uyğun olaraq, ibtidai dünyagörüşlərdə dövrün insanların qadının ilahiləşdirilməsi ilə nəticələnmişdi. Bu günə qədər Azərbaycan, Cənubi Türkmənistan, Mesopotamiya və s. ərazilərdə yüzdən çox qadın heykəlciyi tapılmışdı. Maraqlıdır ki, onların bir çoxunun üzərində, əsasən qarın nahiyyəsində ulduz, ağac, sünbül və torpağın artım gücünü özündə simvollaşdıran üçbucaq təsvirləri cızılmışdı. Bu da qədim türk mifoloji təsəvvürləri ilə sıx surətdə bağlıdır. Məsələn burasındadır ki, qədim türk miflərində ağac qadın doğum ilahəsi ilə birbaşa bağlı verilir.

Göründüyü kimi, anaxaqanlıq dövründən bizə miras qalmış təsvirlərdə dövrün dini-ideoloji tələblərinə uyğun stilizə olunmuş – abstrakt xüsusiyyətlərə malik obrazlarla rastlaşırıq.

Eneolit insan təsvir və fiqurları qədim dövr insan cəmiyyəti haqqında məlumat verməklə yanaşı, onların təsərrüfat həyatı, sənətkarlığı, dini baxışları, o cümlədən əcdad ruhlarının himayədarlığına inam və s. bağlı təsəvvür yaradır. Əldə olunan insan heykəlcikləri və təsvirləri sayəsində biz ibtidai icma dövrü insanların yaradıcılıq və təfəkküründə yeni yaranma və dərk etmənin şahidi oluruq.

Neolit dövründən başlayaraq, mifologiyada qadın əcdadlar yaranışın əsası və məhsuldarlıq timsalı olan “ana ilahə” obrazının formalaşmasında iştirak edirlər. Türk mifologiyasında buna nümunə kimi “Umay” ilahəsini göstərmək olar. “Umay” tanrıça bəzən ilkin əcdad, ilk insanla və ya kosmoqonik miflərlə-bədənindən bütün dünyanın yarandığı insanabənzər bir varlıqla eyniləşdirilir [4, s.50].

Belə ki, Azərbaycan, Altay, Orta Asiya, Şərqi Anadoluda yaşayan türk xalqlarının mifologiyasında “Umay” tanrıça obrazı kimi tanınan ilahi varlıq, mifoloji süjetlərində bəzən “Ağ Ana” kimi yer alır. “Ağ Ana” dünyanın yaranışı ilə və işıqla bağlı təsəvvürləri özündə yaşadır. Ümumtürk mifologiyasında Umay uşaqları və heyvanları qoruyan bir ilahi varlıq kimi də öz ifadəsini tapır. “Umay” və “Ağ Ana” obrazları mifologiyada üç buynuzlu təsvir olunurlar. Bu da onların ilahi gücünü özündə ifadə edir. Hər iki obraz özündə bir etnik mədəniyyəti birləşdirməklə yanaşı, “səma, günəş”, “ulduz, şüa”, “dünyanın yaradıcısı”, “nəsil artımı ilahəsi”, “məhsuldarlıq rəmzi”, “od-ocağın qoruyucusu” və s. kimi mifoloji təsəvvürlərlə bağlanır. Məsələn, Altay mifologiyasında “Ak Ane” (Ağ Ana) Xeyir Tanrısı Ülğendən dünyanı yaratmağı xahiş edir.

Mifologiyada “Yer – Su” tanrıçası “Umay” və “Ağ Anac fərqli türk tayfalarının anası kimi qəbul olunmuşdu.

Belə ki, Qazax rayonu Qarğalartəpəsi yaşayış yerindən əldə olunan qadın heykəlciyi daha çox maraq doğurur. Onun üzərini şaquli istiqamətdə naxışlanmış dalğavari xətlər bəzəyir. Tədqiqatçıların fikrincə, bu növ naxışlar məhsuldarlıq inamı ilə bağlanır [5, s.224, şəkil 28], [şəkil 70]. Çox güman ki, Qarğalartəpəsindən tapılmış fiqurun boynundan aşağıya doğru gələn hissəsinin üzərində üçbucaq və sünbülvari şəklində dalğalar əmələ gətirən xətlər cızmaqla, ibtidai sənətkar qadının saç düzümünü göstərmiş, saçların qədim tayfaların dini dünyagörüşlərində olan xüsusiyyətlərini də verməyə çalışmışdır. Heykəlciyin üzərində olan cızma xətlər üfqi istiqamətdə ayaqlar üzərində çəkilmişdi. Etnoqrafiyadan məlumdur ki, qadınlar məhsulu təbii fəlakətdən xilas etmək niyyəti ilə saçlarını tökərək yağış çağırmaq üçün cadugərlik vasitələrinə əl atırdılar. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, açılmış saçlar dünya mifologiyasına nəsil artımı simvolu kimi də daxil olmuşdu. Bu ibtidai sənət nümunələri öz növbəsində əcdad kultu və magiya ilə bir başa bağlı olub, semantik vasitə ilə (ornamentlər) bir-biri ilə əlaqə yaradırdılar. Heykəlciyin üzərindəki təkrarlanan dalğavari naxışlar isə suyu və şumlanmış sahələri göstərməklə yanaşı, özündə məhsuldarlıq kultunu da simvollaşdırmışdı. Şübhəsiz ki, heykəlcikdən məhsulun bol olması üçün, əkinçiliklə bağlı keçirilən rituallar zamanı istifadə olunmuşdu.

Həmin üslubda hazırlanan digər antropomorf heykəlcik Azərbaycanın Qarabağ düzündə tədqiq olunmuş Çalağantəpə abidəsindən tapılmışdı, heykəlcik çox təmtəraqlı bəzədilmişdi. O, başsız olub, qolları kiçik çıxıntılarla verilmişdi. Sağ qolunun üzərinə geyim aksesuarları kimi işlənmiş boyunbağıya oxşar bəzək, boynuna yaxın hissədə nəbati təsvirlər verilmişdi. Heykəlciyin bədən hissəsinə şaquli istiqamətdə paralel və sünbülvari naxışlar tətbiq olunmuşdu. Onun hörükləri və qurşaq kəməri qadına mənsub olduğunu söyləməyə əsas verir. Fiqur yarım boydur, qol və ayaqları verilməmişdi. Əldə olunan heykəlciklər ehtimal ki, evin – ocağın mühafizəçisi, nəsil artımı və ya məhsuldarlıq ilahəsi simvolunu özündə ifadə etmişdi [6, s.98, 101; 7, s.142-143; 8, s.93], [şəkil 68]. Mifologiyadan məlumdur ki, insanın ağac və bitki ilə münasibəti təkcə onun təsərrüfat fəaliyyəti ilə bağlı olmamışdı. Ağacların tanrıların və digər mifoloji varlıqların məskəni kimi müqəddəsləşdirilməsi o dövrdə din-kult həyatının ayrılmaz cəhəti olmuşdur [9, s.33].

İ.H. Nərimanov haqlı olaraq qeyd edir: *“İlk əkinçi tayfaların ideoloji dünyagörüşləri haqqında məlumatı bizə Azərbaycanın Neolit və Eneolit dövrü abidələrindən əldə olunmuş insan fiqurları verir. O, Qarğalartəpəsindən və Çalağantəpədən tapılan fiqurun sinəsinin üzərindəki xətlərin sünbül təsviri və “Həyat ağacı” simvoluna yaxın olduğunu, ayağındakı paralel xəttin isə əkin sahələri ilə bağlı cızıldığını ehtimal edir və sünbülvari naxışları haqlı olaraq “Həyat ağacı” simvolu ilə bağlayır. Maraqlıdır ki, Qarğalartəpəsindən tapılan heykəlcik Gürcüstan ərazisində olan Şüləver (Borçalı mahalı) yaşayış yerindən tapılan qadın heykəlciyi ilə yaxın analogiya təşkil edir. Onların hər ikisi başsız və əlsiz təsvir olunmuş, aralarında olan fərq ondan ibarətdir ki, Qarğalartəpəsindən əldə edilmiş heykəlciyin ayaqları bitişik, Şüləverdən tapılan heykəlciyin ayaqları isə bir-birindən aralı vəziyyətdə verilmişdi. Bu iki fiqurun oxşarlığı bir də ondadır ki, onların üzərinə eyni həndəsi naxış tətbiq olunmuşdu”. T.N.Çubinişvili Şüləverdən tapılan qadın fiquru haqqında yazır: “Şüləver “Həyat ağacı” simvolu qadın başlanğıcı və qadın obrazı ilə bağlı olduğunu və nəsil artımı ideyasını ikiqat əks etdirir” [5, s.121].*

Azərbaycandan və Şərqi Gürcüstanın Şüləver kəndindən olan fiqurlara diqqətlə nəzər saldıqda, ibtidai rəssamın çox ustalıqla naxışları tamamlandığını görürük [5, s.121]. Bu da kompozisiyadakı naxışların hər birinin üzərində dərin düşünməyə imkan verir. Naxış elementlərinin öz dövründə ibtidai insanların dini-ideoloji dünyagörüşlərində hansı məna daşdığı barədə məlumat vermək və həmin elementlərin həllini tapmaq olduqca vacib bir elmi məsələdir. Elə həmin səbəbdən də onun üzərində dayanmağı lazım bilirik. Bunu qeyd etməliyik ki, ibtidai rəssamlar dövrün heykəlcikləri və təsvirləri üzərində kiçik ştrixlərin köməkliliyi ilə çox şey deməyə nail olmuşlar. Şüləver (Eneolit dövrü) gil fiqurun üzərində yuxarıdan aşağıya doğru məhsuldarlıq rəmzinə, “Həyat ağacı”nı özündə simvollaşdıran sünbülvari naxışlar, üfqi tərtibatda fiqurun üzərini bəzəyir. Boynundan ayaqlara doğru isə şaquli istiqamətli bir cərgə üçbucaq naxış döyülmüşdü. Qeyd etdiyimiz kimi üçbucaqlar “torpağın artım gücünü” də özündə simvollaşdırır. Bunu bir də qeyd etmək yerinə düşər ki, qədim dövrlərdə ibtidai insanlar təbiətin sirli əlaqələrinin reallığına inanır, yaratdıqları əşyaların üzərini müxtəlif simvol daşıyan naxışlarla bəzəməklə, elə güman edirdilər ki, təbiət hadisələrini semantik



naxışların və müxtəlif ayinlərin köməkliyi ilə təsir göstərilib-idarə edə bilirlər.

Heykəllərin üzərindəki ornamentlərə Azərbaycan maddi-mədəniyyət nümunələri (qayalar, keramika, metal) üzərində əsasən kompozisiyaların daxilində təsadüf olunur. “Həyat ağacı” etnoloji simvolu mifoloji xüsusiyyətlərə görə məcazi olaraq qəbul edilsə də, Eneolit dövrü qadın heykəlciklərinin üzərində obrazlı və semantik şəkildə bir-biri ilə bağlanır. Aparılan tədqiqatlar bu təsvirlərin ən qədimlərinin Eneolit dövrü qadın heykəlciklərinin üzərində təsadüf olunduğunu göstərir. “Həyat ağacı” anlayışı və mənşəyi məsələsinə gəldikdə, bunu qeyd etmək lazımdır ki, bu təsvir Eneolit və Tunc dövrü tayfalarının dini təsəvvürləri ilə bilavasitə bağlı olmuşdur.

Göründüyü kimi, Azərbaycanın arxeoloji maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində rast gəlinən hər bir naxış dərin məzmun və məna kəsb edir. Belə ki, Eneolit dövrü tayfalarının həyat tərzini, dini dünyagörüşlərini, müxtəlif çeşidli maddi-mədəniyyət nümunələri üzərində təsvir edən ibtidai rəssamlar, bu simvolu heykəlciklərin üzərində müxtəlif səpkilərdə ifadə etməklə Azərbaycan tayfalarının dekorativ təbiiq sənətini zənginləşdirməyə nail olmuş, maddi-mədəniyyətlərinə yeni bir ahəng qatmış və bununla da ibtidai heykəltəraşlığın əsasını qoymuşlar.

Ərazidə aparılan arxeoloji tədqiqatlar erkən əkinçilik dövrü tayfalarının ibadət yerlərində (nəsilartımı, məhsuldarlıq və s. inancı ilə bağlı) müxtəlif ayin və mərasimlər keçirildiyini göstərir. Belə ki, Azərbaycan ərazisindən əldə olunan qadın heykəlciklərinin bir çoxunun ibadət yerlərində olan ocağın yanında tapılması şübhəsiz ki, tədqiq olunan dövrdə onların keçirilən ayinlər zamanı təsir gücünə inamla bağlı olub, dini rituallar keçirmək üçün nəzərdə tutulduğunu deməyə əsas verir.

Bəzi tədqiqatçılar Azərbaycanın Eneolit dövrü yaşayış məskənlərində olan ocaqlarda təsadüf olunmuş qaralmış hisli daşların magiya ilə əlaqəsi olduğunu güman edirlər. Qarğalartəpəsi yaşayış yerində belə daşlara tək-tək və koma halında rast gəlinmişdi. Gildən xüsusi düzəldilmiş, diametri 0,7 m olan təknəvari bir çuxurda 250 ədəd hisli daş qalağı aşkar olunmuşdu. Çuxura ot yığıb yandırıldıqdan sonra daşlar qəsdən oraya atılmışdı. Çuxurun dibi yanıq qatla örtülü olmuşdu. Burada quraqlığa qarşı, onu mülayimləşdirmək niyyətini güdən və yağışı çağıran ayinlə əlaqədar aparılmış mərasimin qalıqlarına təsadüf olunmuşdu. Yaşayış yerlərində qadın heykəlciklərinin də tapılması erkən əkinçilərin ideoloji təsəvvürləri haqqında müəyyən məlumat verir.

Dövrün mərasimlərinin keçirilməsi baxımından Azərbaycanın Cəlilabad rayonunun Əlikömək-təpə abidəsində F.R.Mahmudov tərəfindən tədqiq olunmuş düzbucaqlı otaq da böyük elmi əhəmiyyət kəsb edir. Otağın divarları gillə suvandığından sonra, ağ gillə şirlənmişdi. Hamarlanmış divar üzərinə həndəsi naxışlar təbiiq edilmişdi. Həmin otaqda ocaqla yanaşı, daş və gildən hazırlanmış qadın və öküz heykəlciklərinə rast gəlinmişdi. Şübhəsiz ki, həmin otaq ovsun xarakterli ritualların yerinə yetirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu [8, s.95]. Qadın və öküz heykəlciklərinin ocaqların ətrafından tapılması şübhəsiz ki, “od-ocaq” kultu, “nəsilartımı” və “məhsuldarlıq” rəmzi ilə bağlı olmuşdu.

Azərbaycan ərazisində e.ə.V minillikdə təsadüf olunan qadın heykəlciklərinin əsasən ibadət-gahlardan tapılması, qadınların müxtəlif stilizə olunmuş formalarda ifadəsi, obrazlı heykəlciklər üzərində yer alan həndəsələnmiş ornamentlərin semantik təhlili, onların ocaqlarda yandırılması, başsız olaraq ocaqların yanından tapılması, həmçinin yanında təsadüf olunan yandırılmış kiçik ölçülü hisli daşların olması onların ritual xarakter daşıdığından xəbər verir və heç şübhəsiz ki, özündə şamanizmin ilkin əlamətlərini əks etdirir.

Şomutəpənin Eneolit dövrü təbəqəsindən sümükdən hazırlanmış qadın fiquru aşkar olunmuşdur [10, s.32].

Şamanizmin mövcud olmasından xəbər verən həmin dəyərli mənbələr bu inancın Neolit dövründən, bəlkə də ondan öncə Azərbaycan tayfaları arasında geniş yayıldığını göstərir.

Göründüyü kimi, magiya və şamanizm qalıqları Azərbaycanın Neolit, Eneolit dövrü tayfalarına aid abidələrində çox izlənilir, bu da Eneolit dövründə ərazidə ilkin şamanizmin mövcud olduğunu bir daha sübut edir.

Folklorşünas A.M.Həbiyev bu törənlərin bu gün də bir sıra rayonlarda keçirilməsinin şahidi olmuşdur. O, bu qədim inancın hələ də mövcud olduğunu qeyd edir. Onun yazdığına görə, “*quraqlıq olarkən müqəddəs ocaqlardan götürülmüş daşları tən ortadan dəlib suya salırlarmış və bundan sonra yağış yağmış*”. Göründüyü kimi, Eneolit dövründə heykəltəraşlığının inkişafı, bir çox ayin və mərasimlərin keçirilməsi ilə bir başa bağlı olub, etnoloji miflərin xüsusi bir növü kimi mərasimlərin

keçirilməsində ritual xarakter daşmışdı. Şübhəsiz ki, “Böyük Ana” inamı ilə bağlı olan kiçik ölçülü heykəlciklər “Tayfa tanrısı” əsasında formalaşmış, tayfa daxilində olan şamanlar tərəfindən inhişara götürülmüş və müxtəlif tipli ayinlərin keçirilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdu. Çox güman ki, heykəlciklərin özünəməxsus pozalardakı təsvirləri həmin dövrdə keçirilən hansısa ayin elementinin təsəvvürləri ilə də birbaşa bağlı olmuşdur.

Türkmənistanın Altıntəpə, Qaratəpə, Namazgahtəpə, Daşlıdıcıtəpə, Göysuratəpə, Mullalitəpə, Çonqtəpə, Ylanqaçtəpə və s. Eneolit dövrü abidələrindən çox sayda müxtəlif obrazlarda işlənmiş qadın fiqurlarına rast gəlinmişdi [11, s.77-90]. Cənubi Türkmənistanda Altın-təpə abidəsində aşkar edilən ibadətqahdan onlarla qadın heykəlcikləri tapılmışdı. Bəzi heykəlciklər ocaqda yandırılmışdı, onlar əsasən əyilmiş vəziyyətdə olub, ibadət edən insanı xatırladır. Həmin heykəlciklərdən ikisi daha çox maraq doğurur. Onlardan birinin aşağı hissəsində (taz hissəsində) səkkizguşəli ulduzu xatırladan üç bəzək elementi yer almışdı. Ön hissədə və belində şaquli istiqamətdə düzülmüş sünbülvari naxış və beldən aşağı hissədə üfüqi vəziyyətdə üç paralel xətt, ondan aşağıda yenə də üç cərgə üfüqü vəziyyətdə sünbülvari naxış işlənmişdi. Bu heykəlciklərin analoqları Türkmənistanın Namazgahtəpə abidəsində də qeydə alınmışdı [2, s.142-143, şəkil 4 (1)].

Göründüyü kimi, qadın heykəlciklərinə Orta Asiyanın bir çox yerlərində də rast gəlinmişdi. Tapılan qadın fiqurlarının üzərindəki həndəsi xətləri bir çox mütəxəssislər qədim əkinçi tayfaların təqvimləri ilə bağlayırlar. Belə analoji fiqurlara Şərqi Anadolu ərazisində də təsadüf olunur.

Ümumiyyətlə, bu səpkidə hazırlanmış heykəlciklərə dünyanın bir çox yerlərdə rast gəlinmişdi. Belə ki, Ukraynanın Vladimirovka yaxınlığındakı Kolomiyşına yaşayış məskəninə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı Tripolye mədəniyyətinə aid mədəni qat aşkar edilmişdi. Həmin abidənin tədqiqi zamanı çox sayda maddi mədəniyyət nümunələrinə rast gəlinmişdi. Onların içərisində ən çox maraq doğuran məhsuldarlıq rəmzi olan antropomorf tərzdə hazırlanmış çılpaq qadın bütəldir. Qədim dövr rəssamları həmin heykəlcikləri həm qadın obrazı, həm də nəsil artımı ilahəsi kimi vermişlər. Həmin bütələrdə də qadının baş və üzü sxematik təsvir olunmuş, qolları kiçik çıxıntılarla şərti olaraq göstərilmişdi. Bütələri hazırlayarkən onların tərkibinə un və buğda dənələri qatılmışdı [12, s.89]. Heykəlcikləri hazırlayarkən onların tərkibinə buğda və un qatılması, onların bir daha “məhsuldarlıq” inamı ilə bağlı olduğunu sübut edir.

Gürcüstanın Didiqor abidəsindən isə 21 antropomorf qadın heykəlciyinə təsadüf olunmuşdu. Abidədən əldə olunan heykəlciklər ayin məqsədi üçün müxtəlif üslublarda hazırlanmışdı [13, s.79]. Şomutəpə yaşayış yerindən də qadın heykəlcik tapılmışdı. Urmıya ərazisində Yarıq-təpə yaşayış yerindən daşdan yonulmuş qadın heykəlciyinin boya ilə işlənmiş baş hissəsi tapılmışdı. Onun gözü qara rənglə işlənmişdi. Hacı Firuzdan da gil qadın heykəlciyi əldə olunmuşdu. Demək olar ki, Azərbaycanın bir çox yaşayış yerlərindən, o cümlədən Borçalı mahalından, Anadolu, Türkmənistan, Ubeyd, Ukrayna, Şərqi Sibir və s. ölkələrdən əldə olunmuş heykəlciklərin əksəriyyəti bir-biri ilə yaxın analogiya təşkil edir. Heykəlciklərin fərqli ərazilərdən əldə olunmasına baxmayaraq, onlar özlərində ümumi bir fəlsəfi fikriri (məhsuldarlıq və nəsilartımı simvolu) və mədəniyyətə formalaşdırır. Bunu da qeyd etmək yerinə düşər ki, Türkmənistanın Altıntəpə, Ylanqaçtəpə, Qaratəpə, Çonqtəpə, Namazgahtəpə, Daşlıdıcıtəpə, Ukraynanın Tripolye mədəniyyəti abidələrindən əldə olunan bəzi qadın fiqurları Azərbaycanın Neolit, Eneolit dövrü abidələrindən əldə olunan fiqurlarla yaxın analogiya təşkil edir.

#### ƏDƏBİYYAT

1. Джафаров Г.Ф. Древнейшие связи Азербайджанских племен со странами Ближнего Востока / Г.Ф. Джафаров. – Баку: Из серии «Памятники материальной культуры Азербайджана», – ЭЛМ, – 1985. – с.3-16.
2. Масимов И.С. Раскопки святилища эпохи бронзы на Алтын-депе // Москва: СА, – Наука, – 1973. № 2, – 139-145 с.
3. Azərbaycan arxeologiyası. Daş dövrü: [6 cildə] / Red. Ə.Q.Cəfərov. – Bakı: Şərq-Qərb, – c. 1. – 2008. – 448 s.
4. Hüseynoğlu K. Mifin mənşəyi, mahiyyəti və tipologiyası/ K.Hüseynoğlu. – Bakı: Elm və Təhsil, – 2010. – 179 s.

5. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения Азербайджана (эпоха энеолита VI-IV тыс. до н.э.) / И.Г. Нариманов. – Баку: Элм, – 1987. – 260 с.
6. Исмаилзаде Г.С. Раннеземледельческий пласт культурного наследия Азербайджана и Туркменистана // – Ашгабад, Санкт-Петербург: «Мирас», – Редакция журнала «Мирас», – 2001. № 4, – с. 98-102.
7. Массон В.М. Средняя Азия и Древний Восток / В.М. Массон. – Москва– Ленинград: Наука, – 1964. – 468 с.
8. Göyüşov R.B. Arxeologiya və Din // – Bakı: AMM, – Azərbaycan CCR EA nəşriyyatı, – с. 7. – 1965. – s.269-279.
9. Şükürov A.M. Mifologiya. Qədim Hind mifologiyası / A.M. Şükürov. – Bakı: Elm, – kitab 4. – 1996. – 163 s.
10. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın qədim tayfalarının mənəvi mədəniyyəti / V.B. Baxşəliyev. – Bakı: – Elm, – 2004. – 320 s.
11. Археология СССР. Энеолит СССР / Под ред. В.М. Массона, Н.Я. Мерперта. – Москва: Академия Наук СССР, –Издательство Наука, – 1982. – 359 с.
12. Əfəndiyev R.S. Daşlar danışır.../ R.S. Əfəndiyev. – Bakı: Gənclik, – 1980. – 31 s.
13. Avşarova İ.N. Qafqaz arxeologiyası / İ.N. Avşarova, Q.Ə. Pirquliyeva. – Bakı: Bakı Universiteti, – 2010. – 247 с.

**ИРАДА АВШАРОВА**

*Доцент Бакинского Государственного Университета*

### **ЖЕНСКИЙ КУЛЬТ В ДРЕВНЕЙ МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЕ АЗЕРБАЙДЖАНА И ЕЕ ОТРАЖЕНИЕ В ЦЕРЕМОНИЯХ**

В данной статье представлены основные сведения о культовом образе женщины, а также о других материально-культурных образцах, занимающих особое место в духовной культуре племен периода энеолита.

Как всем известно, во все времена искусство непрерывно ассоциировалось с творчеством человека, а также являлось средством общения между людьми. Таким образом, среди мировых произведений искусства главной творческой темой периода верхнего палеолита считаются антропоморфные женские фигурки. Антропоморфные фигурки на территории Азербайджана встречается в археологических памятниках начиная с VII-V тысячелетий до н.э. Продолжение этой традиции прослеживается в археологических памятниках античности. Статуэтки, найденные в ходе археологических раскопок, имеют небольшую и выпуклую форму, и в основном были изготовлены из камня, кости и глины. Они оформлялись в соответствии с религиозными и мировоззренческими требованиями своего времени.

Поскольку женщины были творческой силой, примитивные художники копировали геометрические изображения сил природы, знаков, узоров и символов, связанных с «плодородием» и «размножением», на своих скульптурах и использовали их в процессе различных церемоний.

*Ключевые слова:* Энеолит, женское начало, плодородие, фигурка, духовная культура.

**IRADA AVSHAROVA**

*Associate professor of Baku State University*

### **FEMALE CULT IN THE ANCIENT MATERIAL CULTURE OF AZERBAIJAN AND ITS REFLECTION IN CEREMONIES**

This article presents basic information about the cult image of a woman, as well as about other material and cultural samples that occupy a special place in the spiritual culture of the tribes of the Eneolithic period.

As everyone knows, at all times, art has been continuously associated with human creativity, and was also a means of communication between people. Thus, among the world's works of art, anthropomorphic female figurines are considered the main creative theme of the Upper Paleolithic period. Anthropomorphic figurines on the territory of Azerbaijan are found in archaeological sites starting from the 7th-5th millennia BC. The continuation of this tradition can be traced in the archaeological monuments of antiquity. The figurines found during archaeological excavations have a small and convex shape, and were mainly made of stone, bone and clay. They were designed in accordance with the religious and ideological requirements of that time.

Since women were a creative force, primitive artists copied geometric images of the forces of nature, signs, patterns and symbols associated with "fertility" and "reproduction" on their sculptures and used them during various ceremonies.

*Keyword:* Eneolite, feminine, fertility, figurine, spiritual culture.

*Məqalənin redaksiyaya daxil olduğu tarix: 01 dekabr 2021-ci il.*

*Məqalənin çapa qəbul olunma tarixi: 15 dekabr 2021-ci il.*

*Rəyçilər: t.e.d. Qüdrət İsmayilzadə, t.e.d. Qabil Əliyev.*

---